

Warszawa, 17 listopada 2023 r.

Prof. UW dr hab. Tomasz SŁOMKA
Katedra Systemów Politycznych WNPiSM
Uniwersytet Warszawski

**Recenzja (ponowna) rozprawy doktorskiej mgr. Artura Wiśniewskiego
pt. „Procesy demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej oraz Arabskiej Republiki Egiptu
w latach 2010-2022”**

1. OCENA WYBORU PROBLEMATYKI ROZPRAWY

Przedstawiona mi do ponownej recenzji praca doktorska mgr. Artura Wiśniewskiego (napisana pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Agnieszki Kasińskiej-Metryki) jest politologiczną rozprawą dotyczącą ważnego problemu badawczego – ciągłości i zmiany systemowej, na przykładzie dwóch frapujących przypadków Egiptu i Tunezji. Podtrzymuję zatem stanowisko, że wybór tematu należy zatem ocenić bardzo pozytywnie. Refleksja nad demokracją i procesami demokratycznymi (demokratyzacji) pozostają istotnym obszarem zainteresowań politologów ze względu na aktualność i dynamikę zmian systemów politycznych. Można mówić o dwóch dominujących tego typu procesach - z jednej strony o transformacji od systemów niedemokratycznych do demokratycznych (i do tego nawiązuje niniejsza praca), z drugiej zaś - o posttransformacji, którą należy rozumieć jako proces przesuwania się systemów demokratycznych ku formom autorytarnym, lub przynajmniej formom nieliberalnej demokracji (demokracji hybrydalnej, czy wedle Jacoba L. Talmona - demokracji totalitarnej, w której obóz polityczny uzyskujący władzę w wyniku demokratycznych wyborów, prowadzi w działania w kierunku monopolizacji przestrzeni

ideowej oraz zmonopolizowania instytucji państwowych). Doktorant w swej rozprawie używa dla tego procesu nazwy de-demokracja.

Odnosząc się do zasadniczych poprawek, wprowadzonych do rozprawy doktorskiej, należy uznać, że przyniosły one pozytywne rezultaty i podniosły poziom dysertacji, zarówno w kwestiach merytorycznych, jak i metodologicznych oraz formalnych.

2. OCENA BUDOWY I TREŚCI ROZPRAWY

Rozprawa doktorska liczy po poprawkach 334 strony. Struktura dysertacji jest przemyślana i konsekwentna. Składa się ona ze Wstępu, pięciu merytorycznych rozdziałów, Zakończenia, Bibliografii, trzech aneksów oraz stosownych spisów ilustracji i tabel. Autor tworzy najpierw właściwą podstawę teoretyczną do rozważań o przemianach systemowych w państwach arabskich, ogniskując uwagę wokół trzech problemów: determinantów i płaszczyzn zmian systemowych, próby zebrania konstytutywnych cech współczesnych systemów demokratycznych oraz określenia kręgu kluczowych dylematów niezbędnych do zdefiniowania demokracji a także procesów konsolidacji demokracji i procesów de-demokratyzacyjnych.

W kolejnym rozdziale została przeanalizowana specyfika systemów (reżimów) politycznych państw arabskich, z uwzględnieniem takich czynników, jak: forma państwa, relacje między procesami politycznymi a religią, idea panarabizmu, zjawisko ekstremizmu religijnego (islamskiego).

Rozdziały trzeci i czwarty poświęcone zostały przypadkom procesów demokratycznych w Tunezji i w Egipcie w latach 2010-2022. Autor stosuje model lustrzanej analizy obydwu przypadków, która pozwala na uwypuklenie podobieństw i różnic w analizowanych procesach. Rodzi się jednak pytanie, czy tytuły rzeczonych rozdziałów nie powinny brzmieć: „Procesy demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej/Arabskiej Republiki Egiptu w latach 2010-2022”, a jeżeli już odwołać się do pojęcia transformacji - to jednak systemowej a nie ustrojowej?

Rozdział piąty stanowi próbę oceny procesów demokratycznych w aspekcie podejścia empirycznego. Autor odwołał się do badań jakościowych w oparciu o wywiady pogłębione, których cel i zasady oraz treść zostały właściwie przedstawione.

Aneksy zawierają scenariusze wywiadów pogłębionych oraz wywiady z działaczami społeczno-politycznymi z Tunezji i Egiptu w wersji anglojęzycznej.

Rozprawa ma harmonijny układ, treści zostały rozplanowane w sposób właściwy, z tym, że najmniej miejsca poświęcone zostało problematyce empirycznej. Można przyjąć, że było to świadomym zabiegiem doktoranta.

Autor, analizując pojęcie systemu politycznego, słusznie zauważa, że koncepcji systemu politycznego jest bardzo wiele (s. 24). To ma chyba usprawiedliwiać dość oszczędne potraktowanie przeglądu tychże koncepcji. Szkoda, bo - po pierwsze - system polityczny jest jednym z fundamentalnych pojęć tej dysertacji, zaś po drugie - można było nieco szerzej odwołać się do dorobku tak reprezentatywnych w tej dziedzinie badaczy, jak David Easton czy w polskich warunkach Andrzej Antoszewski.

Mgr A. Wiśniewski rysuje bardzo ciekawy obraz przyczyn kryzysu demokracji liberalnej, dostrzegając wielość elementów i procesów, które się na ten kryzys składają. Akcentuje się wyraźnie wagę zarówno procesów politycznych, jak i gospodarczych (szczególnie kryzysów ekonomicznych), społecznych (np. efekty rozczarowania polityką elit, co rodzi zachowania antyestablishmentowe w państwach tzw. starych demokracji), kryzysu migracyjnego, kwestionowania zasad funkcjonowania Unii Europejskiej itd. Nie istnieje zatem jeden powód erozji demokracji liberalnej, a także w różnych systemach przyjmuje ten kryzys odmienne uwarunkowania, dynamikę i przynosi zróżnicowane rezultaty.

Doktorant przeprowadza interesującą analizę, dotyczącą relacji między sferą władzy państwowej a władzą i normami religijnymi. Tworzy stosowną typologizację tych relacji, wyróżniając typ dominacji państwa nad sferą religii (Algieria, Egipt, Irak, Syria, Tunezja, ZEA), typ dominacji czynników religijnych nad władzą państwową (Iran) oraz typ swoistego balansu między religią a państwem (Maroko, Arabia Saudyjska, Bahrajn i Katar). Prowadzi to do słusznej konkluzji, że immanentną cechą ustrojów państw arabskich jest silna choć niejednakowa relacja między czynnikami o charakterze państwowym i o charakterze religijnym. Jest to jeden z elementów tożsamościowych świata arabskiego, uwidoczniiony i zaakcentowany przez liczne akty o charakterze ustrojowym, w tym ustawy zasadnicze.

Istotnym elementem rozprawy jest również typologizacja systemów politycznych państw arabskich w oparciu o formę państwa oraz model porządku instytucjonalnego. Autor wyróżnia zatem monarchie organizacyjne (Maroko), monarchie primordialne (Arabia Saudyjska), republiki organizacyjne (Egipt, Tunezja) oraz republiki primordialne (Syria). Przyjętej typologizacji towarzyszy stosowne uzasadnienie zastosowanych kryteriów.

Doktorant ukazuje wielowymiarowy charakter przyczyn wystąpień ludności w Tunezji i Egipcie. Słusznie akcentuje fakt, że Arabska Wiosna była wynikiem zarówno autorytarnego, opresyjnego charakteru systemów politycznych, jak i alienacji rządzących, niedostrzegania przez władze nabrzmiewających problemów i rosnących aspiracji społecznych, kolejnych fal kryzysów gospodarczych, braku właściwie i efektywnie działającej socjalnej funkcji państwa. Autor dostrzega i docenia również rolę nowoczesnych technologii w przebiegu procesów politycznych. Internet i media społecznościowe odegrały bowiem jedną z kluczowych ról w tej bezprecedensowej - ze względu na skalę i skutki - demonstracji społeczeństw.

Oprócz niewątpliwie silnych stron dysertacji, występuje jednak kilka deficytów o charakterze merytorycznym. Przytaczając na s. 12-13 podstawowe pojęcia użyte w dysertacji, doktorant niezwykle zdawkowo potraktował pojęcie transformacji ustrojowej. Przywołane jest - dodajmy, że kontrowersyjne - podejście tylko jednej badaczki, bez uwzględnienia tak istotnych procesów, jak zmiany zachodzące w porządku konstytucyjnym, praktyce ustrojowej i systemie partyjnym. Autor używa zamiennie określeń „państwa/społeczeństwa postkomunistyczne” i „państwa/społeczeństwa postsocjalistyczne”. Należałoby chyba przyjąć jednolite stanowisko, abstrahując zresztą od dylematu, czy rzeczywiście funkcjonowały państwa o systemie komunistycznym. Z jakiego powodu na s. 42 autor używa sformułowania: „Republikańska Anglia, której demokratyczny ustrój jest współcześnie przedmiotem wielu naukowych analiz [...]”? Bo choć być może istnieją republikańskie tradycje angielskie w państwie o utrwalonej formie monarchicznej, to autor nie przybliży tego w satysfakcjonujący sposób.

W Zakończeniu doktorant odnosi się w jasny i klarowny sposób do postawionych wcześniej hipotez. Dochodzi do wniosku, że mogą być one częściowo potwierdzone, dostatecznie to uzasadniając, chociaż (o czym będzie mowa niżej) większe spektrum pytań badawczych, mogłoby uczynić to uzasadnienie jeszcze bardziej przekonującym.

Po wprowadzeniu poprawek, dysertacja istotnie zyskała w sensie merytorycznym. Wylimitowano lub skuteczniej wyjaśniono większość kwestii, które wcześniej budziły wątpliwości.

3. OCENA METODOLOGICZNA

Cel wyboru przedmiotu badawczego został przez doktoranta wyjaśniony w sposób kompleksowy i przekonujący. Z jednej strony jest to dążenie do wypełnienia określonej luki badawczej. Z drugiej wskazuje się specyficzny przypadek Tunezji i Egiptu, jako jedynych państw arabskich, które w wyniku procesów rewolucyjnych wstąpiły na drogę transformacji systemowej. Trzecim celem jest konfrontacja stanowisk dotyczących efektów procesów demokratyzacyjnych w obydwu państwach.

Doktorant formułuje trzy hipotezy badawcze, przyporządkowując im stosowne pytania badawcze. Można uznać, że panuje tu swoisty minimalizm, gdyż do każdej z tych ciekawych hipotez można stworzyć więcej niż jedno pytanie. Przykładowo, dla hipotezy pierwszej można byłoby skonstruować pytanie o to, jakiego typu instytucje i rozwiązania normatywne zostały zlikwidowane i jakimi zastąpione? Jak przebiegał polityczny proces tej zmiany? Trudno ponadto w pełni powiązać pytanie do hipotezy pierwszej z samą hipotezą (do elit politycznych odnosi się hipoteza trzecia). Z kolei z hipotezą trzecią korespondowałoby pytanie o specyfikę elit politycznych Tunezji i Egiptu oraz ich zdolność do przyjęcia standardów demokracji konstytucyjnej, której immanentną cechą są wolne, wieloprzymiotnikowe wybory. Należy zaznaczyć, że w istocie doktorant rozważył w pracy powyższe kwestie, jednak zabrakło wyraźnego do nich odniesienia w sferze metodologicznej.

Podstawowymi metodami badawczymi dysertacji czyni mgr A. Wiśniewski metodę komparatystyczną i metodę empiryczną, zaś pomocniczo - metodę systemową. Dobór metod badawczych należy uznać za adekwatny dla celów badawczych i przedstawionych hipotez. Dobrze, że w poprawionej wersji dysertacji uzupełniono tę metodologiczną charakterystykę o ujęcie neoinstytucjonalne, bowiem w sposób wyraźny doktorant odwołuje się w swych analizach do problemów zmian instytucji politycznych oraz zasad i norm ustrojowych (z uwzględnieniem wpływu na nie czynników społecznych i gospodarczych).

Ograniczniki czasowe są przyjęte w sposób uzasadniony - z jednej strony jest to początek rewolucyjnych zmian w Tunezji, z drugiej - referendum konstytucyjne z 2022 r., które można uznać za zamknięcie zasadniczego procesu przemian systemowych. Doktorant słusznie posiłkuje się w procesie analizy retrospektywą, umożliwiającą zrozumienie historycznych podstaw opisywanych procesów politycznych.

Teoretyczne aspekty dotyczące demokratycznych wyborów, można było umieścić w rozdziale pierwszym dysertacji, nie zaś w rozdziale poświęconym systemowi politycznemu Tunezji, ponieważ rodzi to pewną nierównowagę w stosunku do rozważań o rozwiązaniach egipskich - tam bowiem autor analizuje od razu konkretne rozwiązania ustrojowe.

Praca jest wynikiem dokładnej kwerendy przeprowadzonej w krajowych i zagranicznych (Wielka Brytania, Egipt) bibliotekach. Doktorant starał się zatem dotrzeć do wielu, często niedostępnych w Polsce źródeł, słusznie zauważając, że w literaturze przedmiotu „zauważa się deficyt publikacji poświęconych owej tematyce” (s. 7). Sięgając jednak do licznych, cennych opracowań, autor jednocześnie pominął przynajmniej kilka pozycji, mających moim zdaniem, duże znaczenie dla zrozumienia współczesnych procesów demokratyzacji oraz kryzysu demokracji. Do takich należy „Przyszłość wolności. Nieliberalna demokracja w Stanach Zjednoczonych i na świecie” Fareeda Zakarii, w której dodatkowo wyodrębniono wątek dotyczący przemian w świecie islamskim.

Doktorant do dorobku wielu autorów (np. M. Webera, F. Fukuyamy, F. Zakarii) odwołuje się pośrednio, poprzez inne opracowania, podczas, gdy można było odwołać się do licznych źródeł pierwotnych - dzieł samych tych autorów.

4. OCENA FORMALNA

Doktorant dobrze opanował technikę przygotowywania prac promocyjnych. Pod względem formalnym rozprawa spełnia wymagania stawiane dysertacjom doktorskim. Niemniej warto zwrócić uwagę na kilka niedociągnięć.

Zapis pozycji bibliograficznych w przypisach i bibliografii budzi pewne zastrzeżenia. Moim zdaniem, jeżeli pozycja ma swoją tradycyjną formę drukowaną, powinno się podawać miejsce, rok wydania (i cytowaną stronę w przypisie), nie zaś odsyłać do wersji elektronicznej. W Bibliografii nie odnotowano też użytych w rozprawie aktów prawnych (w tym oczywiście konstytucji). W konstytucjach i innych aktach prawnych znajdują się

przepisy a nie zapisy (vide s. 15). Na s. 54 brakuje przypisu związanego ze stanowiskiem Marzeny Cichosz na temat różnic między pojęciami tranzycji i transformacji systemowej. Podobnie w przypadku odwołania się do Seymoura Lipseta (s. 59). Niekiedy brak jest dostatecznej staranności w edycji pracy, co skutkuje błędami o charakterze stylistyczno-gramatycznym, literówkami lub odwoływaniem się do języka publicystyki, choć zasadnicze błędy w tej dziedzinie zostały wyeliminowane w wersji dysertacji przedstawionej do ponownej recenzji.

5. KONKLUZJE

Dysertacja autorstwa mgr. Artura Wiśniewskiego jest rezultatem dokładnych i sumiennych analiz nad postawionymi dylematami badawczymi. W stosunku do istniejących opracowań, recenzowane dzieło ma charakter nie tylko uzupełnienia, lecz i pogłębienia refleksji naukowej wzbogaconej o oryginalne wnioski. Rozprawa stanowi ważny wkład w rozwój badań nad systemami politycznymi państw arabskich i po dokonaniu korekt i uzupełnień powinna być wydana w formie monografii. Sygnalizowane powyżej uwagi krytyczne, nie umniejszają znaczenia i pozytywnej oceny dysertacji, szczególnie po dokonaniu przez autora stosownych poprawek zarówno o charakterze merytorycznym, jak i metodologicznym oraz formalnym.

Przedłożona rozprawa spełnia warunki stawiane rozprawom doktorskim, określone w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Wnioskuje zatem o dopuszczenie mgr. Artura Wiśniewskiego do publicznej obrony pracy doktorskiej.